

УДК: 821.163.41.09-992 Ненадовић Љ.
https://doi.org/10.18485/kij.2017.64.1_2.10

ВЕРА П. ВАШ*
Ваљевска гимназија
Ваљево

Оригинални научни рад
Примљен: 28.03.2017.
Прихваћен: 15.04.2017.

ТЕКСТОЛОШКИ АСПЕКТИ *ПИСАМА ИЗ ИТАЛИЈЕ*
ЉУБЕ НЕНАДОВИЋА У КОНТЕКСТУ ИЗДАЊА
ШТАМПЕНИХ ЗА ВРЕМЕ ЊЕГОВОГ ЖИВОТА
(1868–1895)**

За текстолошку обраду најважније је истраживање односа првог објављеног текста *Писама из Италије*, под насловом *Владика црногорски у Италији*, штампаног у наставцима у листу *Србија* од децембра 1868. до маја 1869. године, са текстом *Писама из Италије* из два каснија издања целокупних дела Љубомира Ненадовића: *Књиге Љубомира П. Ненадовића* (1881–1891) у 13 свезака и *Целокупна дела Љубомира П. Ненадовића* (1892–1895) у 20 свезака, за које се верује да их је приредио и припремио за штампу сам писац.

Овај рад настоји да објасни тезу, релевантну за текстолошку анализу, до које се дошло после истраживања разлика између првог, часописног, и два каснија штампана издања: да *Писама из Италије* нису постојала у форми класичног путописа као књижевног жанра, већ су Ненадовићеви писани записи из времена истодобног путовања, били аутографска грађа коју је он касније разрађивао и на основу које је дело настало у облику који ми данас познајемо.

Кључне речи: писмо, Италија, епистолар, владика црногорски, лист *Србија*, аутограф, аутографска грађа, ауторизација, основни извор, текстолошка анализа, текстологија.

* verav22@gmail.com

** Истраживање је обављено у периоду март–август 2014. у оквиру предмета *Текстологија нове српске књижевности* на докторским академским студијама под менторством проф. др Душана Иванића.

Историја настанка *Писама из Италије* – питање основног извора

Питање зашто је Љуба Ненадовић одлучио да своја сећања на путовање по Италији, која је чувао у 18 епистолара, објави тек 1868/9, иако су настала седамнаест година раније, као и зашто их је назвао *Владика црногорски у Италији* је питање које заокупља проучаваоце и Његошевог, и Љубиног дела. Везује се за његова политичка схватања опозитна властима тадашње Србије и преломном тренутку српске историје – агентату на кнеза Михаила, 1868. године у коме је као завереник, учествовао и његов брат.

Своја *Писма из Италије* за прво штампано издање (1881) као другу свеску у оквиру првог збирног издања *Књиге Љубомира П. Ненадовића* (1881–1891) у 13 свезака, приредио је и припремио за штампу сам писац. За њихово друго штампано издање (1894) у оквиру другог збирног издања Љубиних дела, *Целокупна дела Љубомира П. Ненадовића* (1892–1895) у 20 свезака, може се претпоставити да је писац у највећој могућој мери учествовао у припреми издања, с обзиром на то да на насловној страни сваке од три књиге које су садржавале ових 20 свезака пише да је то „друго поправљено и умножено издање”. Та друга књига, у којој су, у 11. и 12. свесци штампана *Писма из Италије*, изашла је из штампе само који месец пре Љубине смрти.

Са становишта текстологије, комплекса научних метода помоћу којих се дефинише историја настајања одређеног текста, са свим аспектима које таква историја подразумева, значајан је податак да ли се и у којој мери та два издања, из 1881. и 1894, разликују. За текстолошку науку, међутим, најважније је истраживање односа првог објављеног текста *Писама из Италије*, под насловом *Владика црногорски у Италији*, штампаног у наставцима у листу „Србија” од децембра 1868. до маја 1869. године, са текстом *Писама из Италије* из ова два каснија, горе поменута издања целокупних дела Љубомира Ненадовића.

Ненадовић је *писма*, прецизније речено, *записе* са тог путовања, одредио и временски и географски. Они су настајали током три месеца, у марту, априлу и мају 1851. г. Географске одреднице су: Напуљ (I–VIII), На пароброду (IX), Рим (X–XIV), Ливорно (XV) и Фиренца/Флоренца (XVI–XVIII). Оваква подела је актуелна за издања целокупних дела Љубомира Ненадовића из 1881. и 1894. године. Код првог објављивања у „Србији”, 1868/1869. г., подела је нешто другачија.

Да ли су ови записи у епистоларној форми имали свог адресанта, не зна се поуздано, али се Ненадовић у њима врло присно обраћа виртуелном примаоцу. Не може се утврдити ни да ли су ови записи настајали истовремено кад и догађаји и сусрети који су у њима описани, или су разрађени касније на основу бележака из тог периода. Ова друга претпоставка је вероватнија с обзиром на то да је прошло седамнаест година од путовања до првог појављивања текста записа. Вероватнија је и због великих разлика у описима тока догађаја, хронолошки испремештаних у последњих неколико наставака објављених у *Србији* 1869. године, у односу на оба књишка издања *Писама из Италије*, 1881. и 1894.

године. Напоследку, вероватнија је и зато што су у *Србији* објављивана писма у наставцима закључно са писмом XIII, без објашњења због чега се објављивање баш ту прекида. Лист је излазио до 1870. године, а наставака у следећим бројевима више није било. Испод наслова последњег наставка штампаног у додатку броја 59/1869, стоји одредница „наставак”, а на крају, испод текста, први пут се појављује штампани потпис (иницијал имена и цело презиме) писца. У претходним наставцима, скоро увек је на крају текста стајало упутство „наставиће се”. Треба такође напоменути да се ни у првом броју, 123/1868, у коме је започето објављивање *Владике црногорског у Италији*, али ни у бројевима који су му претходили, не најављује штампање Ненадовићевих записа са путовања по Италији. Нема објашњења о разлозима за објављивање, нема осврта на уметничку, путописну, књижевну, политичку, друштвену, или неку другу врсту конотације која би ову прозу препоручивала за штампање у листу (политичког) профила какав је била *Србија*.¹ Љубомир Ненадовић је тада већ било познато и признато име у књижевном, новинарском, политичком и јавном животу Србије.

Закључак који се намеће, упућивао би на то да је писцу требало и времена и напора да среди своје белешке и записе, да их разради, литерарно обради, уметнички обликује, да сећања потврди и појасни. Отуда је, претпостављамо, протекло још дванаест година после те 1869, када је 1881. први пут објављена целовита верзија *Писама из Италије*.

У том првом издању, штампаном у до тада сабраним делима: *Књиге Љубомира П. Ненадовића*, 1881. г., у оквиру одреднице „садржај” на почетку „друге свеске”, испод наслова: *Писма из Италије*, одштампана је и напомена у загради: „Већи део штампан је први пут под именом: *Владика црногорски у Италији*.” (Ненадовић 1881: 2). Ако знамо да је у припреми овог издања Ненадовић активно учествовао, онда ова напомена, нарочито одредница „већи део” доказује да и сам Ненадовић потврђује да последња три писма нису штампана у *Србији*. Дакле, у првом сабраном издању *Књиге Љубомира П. Ненадовића* првих петнаест писама (од петнаестог писма само половина) је штампано по други пут, а последња три писма тек први пут.

¹ *Политично економни лист „Србија”* издавао је и уређивао Љубомир Каљевић (1841–1907, најмлађи председник владе Србије током 1875/76, почасни члан Српске краљевске академије) у Београду, од 1867. до 1870. године. *Србија* је био опозициони лист, уперен против Обреновића, око кога се окупила либерална интелигенција и напредна омладина Србије тога доба. Лист је званично излазио уторком, четвртом и суботом, по потреби актуелних догађања и четири пута, а некада су штампана само два броја седмично. Године издања су обележаване римским бојевима, а ознаке страна арапским, и то од 1 од почетка године, независно од броја листа, све до последњег броја у тој години. Сваки број је имао између 4 и 6 страна великог формата А2, а неки бројеви су, у зависности од актуелних догађаја, имали и додаток од још једне или две стране. У једној години је имао између 130 и 134 штампана броја. „Либерали су писали чланке и расправе и водили полемике, настојећи да убеде јавност у неопходност доношења што либералнијег закона који би штампу учинио слободном. На страницама Каљевићевог листа објављивани су чланци о слободним установама, слободи мисли и штетности цензуре.” (Перишић 2005: 208)

Постојање аутографа

Из угла текстолошких изучавања, то је ретка појава која отвара дилему приликом одређивања *основног извора* за Ненадовићева *Писма из Италије*. Несумњиво је да су у оба случаја у питању штампани ауторизовани извори настали на основу *аутографа* (у овом случају записа са путовања по Италији) који проучаваоцима данас нису доступни. Аутографом се сматра „власторучно писан текст одређеног аутора” (Иванић 2001: 41). На основу аутографа, дело се припрема за објављивање, са ауторизацијом или без ауторизације од стране писца. Међутим, и овде постоје дилеме: да ли се Ненадовићеве записи уопште могу сматрати довршеним и целовитим аутографима, или су ти записи били само грађа од које је аутор полазио, разрађујући их приликом припреме текста за њихово прво штампање у „Србији” и тако им обезбедио улогу и форму аутографа.

На овај други закључак упућују две чињенице. Прва је та да су редни бројеви „писама” у *Србији* почели да се означавају тек од писма VII уз напомену, претпостављамо, писца да „погрешно пређашња писма нису бројем означена.” („Србија” 29/1869: 104). Друга чињеница се односи на поделу текста у оквиру броја писама. Наиме, писмо XIII из *Србије* почиње текстом са половине писма XV из првог сабраног издања 1881. г. Временске одреднице су такође различите: XV писмо из тог издања носи хронолошку одредницу „априла 1851.” (Ненадовић 1881/2: 134), а друга половина текста из тог XV писма, која је у *Србији* штампана као писмо XIII, носи одредницу – „маја 1851.” („Србија” 59/1869: 215). Тако имамо појаву да се у тексту тринаест писама штампаних у *Србији* нашло више текста него што је то случај са тринаест писама у првом каснијем издању, што значи да је у часописно издање ушло свих четрнаест, са половином петнаестог писма у издању из 1881. г. („Србија” 59/1869: 215–217). Уз све то, треба имати на уму да је и редослед догађаја у последњим писмима из *Србије* испремештан у односу на издање *Књиге Љубомира П. Ненадовића*.

Из ових чињеница произилази закључак релевантан за текстолошку обраду – да *Писма из Италије* нису постојала у форми целовитог аутографа, већ су Ненадовићеве писани записи из времена истодобног путовања, били аутографска грађа коју је он касније разрађивао и на основу које је дело настало у облику који ми данас познајемо. Овај закључак се са већом сигурношћу намеће за последњу трећину текста садржаног у оба издања јер у њој има доста разлика између ова два издања. Најмање разлика има у прва три писма. Тематски, то је део пре сусрета са Његошем.

Владика црногорски у Италији (1868/9) и Писма из Италије (1881) – квантитативна поређења текста

До VII, првог обележеног писма редним бројем („Србија” 29/1869: 104), у *Србији* је већ било штампано 17 наставака. Тих седамнаест наставака би требало да садржи првих шест писама. Последње објављено писмо у *Србији* (59/1869:

215) је обележено редним бројем XIII, а садржи половину писма XV из издања *Писама из Италије* 1881. г., док се садржај XIV писма из потоњег издања налази у XII писму у *Србији* (41, 43, 44/1869).

С обзиром на то да у листу *Србија*, током објављивања наставака *Владике црногорског у Италији*, од првог („Србија” 123/1868) па све до осамнаестог („Србија” 29/1869), писма нису обележавана редним бројевима, у оквиру упоредне хронологије ова два издања, у *Србији* 1868/9. и у *Писмима из Италије* 1881, полазиће се од текста који је од почетка садржавао редне бројеве писама, а то је касније издање, тј. *Писма из Италије* (1881).

Писмо I из издања 1881. је у *Србији* штампано у два наставка (123, 124/1868) и има 13 делова (нових редова), за разлику од издања из 1881, где их има 10.

Писмо II је такође штампано у два наставка у *Србији* (125, 126/1868). У оба издања има 14 делова, али у издању из 1881. нема једног дела у коме се сердар Андрија чуди оделу (европском, прим. аут.) Љубином („Србија” 126/1868). У *Србији* су, међутим, други и трећи пасус из 1881. спојени у један.

У броју 127/1868. није штампан текст *Владике црногорског у Италији*.

Писмо III је садржај два наставка из *Србије* (128, 132/1868) са доследно штампаним дужинама пасуса у оба издања, све до 12, колико их има у листу. Последња три пасуса су прва три дела текста првог наставка објављеног наредне године у *Србији* (3/1869: 8). Дакле, треће писмо издања из 1881. има 15 пасуса.

При крају 1868. године, у бројевима 129, 130 и 131, у *Србији* нема објављених наставака *Владике црногорског у Италији*. С обзиром на то да су пропуштена чак три броја, можемо претпоставити да је аутор морао уз појачан напор да сређује грађу, утолико пре што се од последњег наставка у 1868. години почињу назирати чешћа одступања у ова два издања.

Писмо IV издања *Писама из Италије* из 1881. г. почиње од четвртог пасуса наставка *Владике црногорског у Италији* штампаног у броју 3/1869, а наставља се деловима објављеним у броју 4/1869. На тај начин, ово писмо садржи 13 пасуса, колико и наставци у оба поменута броја *Србије*, иако број 3/1869. садржи три пасуса из трећег писма. То се догодило јер су у издању из 1881. друга три пасуса штампана као један.

Писмо V је у *Србији* штампано у четири наставка (6, 7, 8, 9/1869) и има укупно 14 пасуса. У издању из 1881. их има 15.

У броју 5/1869. није било наставка *Владике црногорског у Италији*.

Писмо VI *Писама из Италије* издања из 1881. г. садржи 11 делова (пасуса) за разлику од 12 објављених у *Србији* у три наставка (10, 11, 12/1869). Оно што шестом писму књижног издања недостаје јесу 42 стиха Ненадовићеве песме о Милошу Обилићу, у којој се Југ Богдан обраћа војводама. Тај део је у *Србији* штампан у броју 10/1869, на странама 32 и 33.

Писмо VII *Писама из Италије* је у *Србији* објављено у два наставка (13, 14/1869) у 24 пасуса, а у издању из 1881. године је имало 22 пасуса. Овде треба приметити да за исту садржину и исти след догађаја аутор има различита дати-

рања у часописном и књижном издању. Садржај објављен у VI и VII писму у оквиру *Писама из Италије*, 1881, означен је одредницом „априла 1851.“, док је то исто у *Србији* означено са „марта 1851“.

У „Србији“ од броја 15 до броја 29/1869. није објављен ни један наставак *Владике црногорског у Италији*. У напомени, испод наслова првог следећег наставка, у броју 29, на страни 104. стоји: „настављено, види број 14.“

Од броја 29/1869 у листу *Србија* почиње обележавање редног броја писама. Писмо VII текста *Владике црногорског у Италији* је, у ствари, VIII писмо у *Писмима из Италије* из 1881. У листу има 9 пасуса, а у књижном издању 7 и писма су једнака по садржини, само су у *Писмима из Италије* у два наврата два пасуса спојена у један.

Писмо IX из књиге у *Србији* није штампано. Насловљено је „На пароброду – априла 1851.“ Цело писмо је подужа песма о чарима путовања и упознавања других народа, предела и култура. Састоји се од 30 строфа различитих по броју стихова, али и са неједнаким дужинама стиха, различитих и ритмом и метриком.

Писмо X књижног издања из 1881. је следеће, VIII писмо штампано у *Србији* у два наставка (30, 31/1869) у 13 пасуса, насупротив једном мање (12) у књижном издању. Садржином, писма су скоро идентична.

Писмо XI из издања 1881. је истоветно IX писму штампаном у листу *Србија* у три наставка (32, 33, 34/1869), оба са по 8 пасуса.

Први део XII писма књижног издања *Писама из Италије* (1881) би требало да је садржај прве половине X писма штампаног у броју 35/1869. С обзиром на то да број 35 листа *Србија* из 1869. г. Народна библиотека Србије не поседује, (прим. аут.), овај податак се са великом сигурношћу може сматрати тачним, јер се у следећем броју штампа „наставак“ X писма (36/1869: 134), који се садржином поклапа са другим делом XII писма објављеног у издању из 1881. године, са својих 5 пасуса. Цело XII писмо у књижном издању има 9 пасуса.

Садржај XIII писма *Писама из Италије* (1881) је 1869. г. био штампан у бројевима 37, 38, 39 и 40 као писмо број XI текста *Владика црногорски у Италији*, са пасусима који су на више места испремештани. Конкретно, првих шест пасуса писма XI у *Србији* број 37, садржином и редоследом истоветно је са прва четири пасуса писма XIII *Писама из Италије* (1881). Али, после првог пасуса у следећем, 38. броју *Србије*, Ненадовић ставља три водоравне црте: „___“, да би следећи пасус започео садржајем који се тематски не наставља на претходни.

Ако бројеве пасуса у *Србији* обележимо редом, од 1 до 16, колико их има у ова четири наставка XI писма, онда би тај редослед у XIII писму *Писама из Италије* изгледао овако: 1. пасус: (1 и 2); 2: (3); 3: (4 и 5); 4: (6) делови су првог наставка XI писма („Србија“ 37/1869); затим поново 4: (7) такође је део првог наставка XI писма („Србија“ 37/1869); 5. пасус: (10) је део трећег наставка XI писма („Србија“ 39/1869); 6: (9) је део другог наставка XI писма („Србија“ 38/1869); 7: (11) и први део пасуса 8: (12) поново су делови трећег наставка XI писма („Србија“ 39/1869); други део пасуса 8: (13) је део четвртог наставка XI писма („Србија“ 40/1869); пасус 9: (8) враћа се на други наставак XI писма

(„Србија” 38/1869); а са пасусима 10: (15), 11: (14) и 12: (16) аутор наставља са четвртим наставком XI писма („Србија” 40/1869).

Дакле, редослед пасуса објављених у четири наставка (броја) у листу *Србија* (37, 38, 39, 40/1869) који су пренети у књижно издање *Писама из Италије* (1881) би изгледао овако: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 9, 11, 12, 13, 8, 15, 14, 16. Услед тога, у писму XI, штампаном 1869. г. у „Србији”, олабављене су и хронолошка кохезија и тематско јединство текста. Тај пропуст је Ненадовић исправио 1881. г. приликом приређивања издања својих сабраних дела *Књиге Љубомира П. Ненадовића*. Ова чињеница иде у прилог већ изреченој тези да дело није постојало у целости у форми аутографа пре првог појављивања у *Србији*, већ је аутор до-рађивао и дописивао аутографску грађу коју је поседовао у форми записа или забелешки са путовања.

Писмо XIV књижног издања је XII писмо часописног, које је у *Србији* објављено у три наставка (41, 43, 44/1869) у 8 пасуса. Књижно, тј. XIV писмо *Писама из Италије* (1881) има 6 пасуса, при чему претпоследњег пасуса из овог издања нема у часописном издању. То је крагак део у коме се износе претпоставке о развоју хришћанства, а неки пасуси су спајани по више њих у један, те зато долази до разлика у њиховом броју, чак и онда када су садржином скоро исти.

У броју 42/1869. *Србије* није било наставка *Владике црногорског у Италији*.

После броја 44/1869. у следећих 13 бројева, све до броја 58/1869, наставци *Владике црногорског у Италији* нису били штампани.

Код следећег, XV писма у издању из 1881, тј. XIII писма из листа, поново долази до различитог временског датирања. Хронолошка одредница у књижном издању је април, у часописном – мај 1851. године. Последње XIII, писмо Ненадовићевих путничких писама која су штампана у листу *Србија* под називом *Владика црногорски у Италији*, штампано је у два наставка (58, 59/1869), при чему је последњи део штампан у додатку броја 59 и садржи 13 пасуса, насупрот књижном издању *Писама из Италије* из 1881. где их има 10. Ово XIII писмо је последње штампано у *Србији* и у поређењу са XV писмом у издању из 1881, између ова два писма има највише разлика, и текстуалних, и стилских. Испод њега, уследио је потпис аутора, први пут од почетка објављивања сва 33 наставка.

Писма XVI и XVII у *Писмима из Италије* (1881) носе одредницу „У Флоренцу – маја 1851. год.” и имају 7, односно 8 пасуса.

Последње, XVIII писмо књижног издања у оквиру *Књиге Љубомира П. Ненадовића* 1881. године, такође има одредницу Фиренце и маја 1851, са само 4 пасуса и песмом од шест стихова пре последњег, којима је, изгледа, Љуба Ненадовић имао потребу да пренесе „поруку” црногорског владике српском народу о неопходности настављања борбе против Турака.

Питање основног извора – закључак

Можда је смело устврдити да је текст објављен као друга половина писма XV и текст писама XVI, XVII и XVIII (*Писма из Италије*, 1881: 138–162) настао тек накнадно, по сећању или кратким забелешкама, у годинама које су протекле између *Владике црногорског у Италији* („Србија” 123/1868 – 59/1869) и *Писама из Италије*, 1881. („Књиге Љубомира П. Ненадовића” 1881–1891). У сваком случају, несумњиво је да и део штампан у *Србији* и дело у целисти, објављено у другој свесци „Књига Љубомира П. Ненадовића”, 1881, у највећој могућој мери одражавају ауторову вољу, аутентични су и можемо их сматрати делима највишег степена ауторизације. Први излазак из штампе за једно дело може значити само једну фазу у историји његовог настајања и осамостаљења. „Без обзира на ово осамостаљење, одвајање текста од аутора, он може наставити да га дорађује, мијења, прерађује и уноси нове елементе (варијанте).” (Иванић 2001: 51).

То се управо и догодило са првим целовитим издањем *Писама из Италије* у односу на прво издање у *Србији*, тако да би, тумачено на тај начин, *основни извор* за ово дело био текст штампан 1868/9. године у листу *Србија*. Међутим, у другом издању, 1881, првом у целисти, није било претерано великих измена текстуалне, стилске, хронолошке, граматичке, правописне или неке друге врсте у односу на текст штампан у *Србији*, већ је дошло до додавања читавих поглавља на већ довршени и објављени текст. Дилема настаје оног тренутка кад треба дефинисати природу ауторове интервенције на тексту између та два издања. Да ли је реалније да се друго издање, у оквиру збирног издања *Књиге Љубомира П. Ненадовића*, 1881, сматра *основним извором* с обзиром на његову целовитост? Ако на ово питање одговоримо потврдно, како ћемо назвати први штампани текст *Писама из Италије* објављен под називом *Владика црногорски у Италији*, за који сам аутор 1881. године каже да представља већи део тог издања? Какву улогу, у том случају, има тај први објављени текст у наставцима у *Србији* за друго и каснија издања?

Текстологија, као дисциплина која се у оквирима науке о књижевности бави изучавањем хронологије настанка и ауторизације књижевног текста, у овом случају мора показати флексибилност у тој мери да први ауторизовани извор (наставци у листу „Србија” 1868/9) сматра за *основни*, а да други (*Писма из Италије*, 1881) дефинише као *прво издање основног извора са допуном*.

ЛИТЕРАТУРА

Иванић 2001: Д. Иванић, *Основи текстологије*, Београд: Народна књига – Алфа.

Иванић 2013: Д. Иванић, Поетичка раскршћа Љубомира П. Ненадовића, у: Д. Иванић (ур), *Нова читања Љубомира П. Ненадовића*, Ваљево/Београд: Матична библиотека „Љубомир Ненадовић”, 10–21.

Ненадовић 1881–1891: Љ. Ненадовић, *Књиге Љубомира П. Ненадовића, 1–13*, Београд/Ваљево: Задруга штампарских радника – Књижара Т. Стојановића/ Књижара Љ. Јоксимовића.

Ненадовић 1892–1895: Љ. Ненадовић, *Целокупна дела Љубомира П. Ненадовића, 1–20*, Београд: Књижара Љ. Јоксимовића.

Ненадовић 1907: Љ. Ненадовић, *Писма из Италије Љубомира П. Ненадовића*, Београд: СКЗ/107.

Ненадовић 1981: одредница: Љубомир П. Ненадовић, *Каталог књига на језицима југословенских народа 1868–1972*, књ. VIII, стр. 187–190, Београд: НБС.

„Србија” 1868: Лист *Србија*, Београд, год.изд. II, бр. 123, 124, 125, 126, 128 и 132. (НБС)

„Србија” 1869: Лист *Србија*, Београд, год.изд. III, бр. 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 58 и 59. (НБС)

Бугарски, Ђуро М. Љубомир П. Ненадовић, 1826–1895. „Приложак биографији и оцјени књижевног рада његовог”, *Школски вјесник*, стручни лист земалске владе за Босну и Херцеговину, Сарајево, 1895. стр. 247–254. (<http://www.digital.nub.rs/pdf/>) 23. 06. 2014.

Каљевић, Љубомир 1841–1907. (<http://www.sanu.ac.rs/>) 25. 06. 2014.

Килибарда 2012: В. Килибарда, Његошево посљедње путовање: Кроз Италију 1850–1851, *Lingua Montenegrina*, год. V/1, бр. 9, Подгорица: Институт за црногорски језик и књижевност, (www.icjk.me/lm/files/LM9.pdf) 28. 06. 2014.

Перишић 2005: М. Перишић, Европска идеја у патријархалном друштву. Либерали у Србији 19. века. Саопштење. *Научни скуп: Дијалог повјесничара/историчара*, Осиек. (<http://www.archives.org.rs>) 12. 07. 2014.

Пијановић 2013: П. Пијановић, Његош у Латинима. *Acqua alta Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности*, Београд, XXXVI/2013. Институт за књижевност и уметност, (извор: www.academia.edu/5867975/Acqua_alta/Александар_Јерков/) 13. 08. 2014.

Vera P. Vaš

TEXTOLOGICAL ASPECTS OF *LETTERS FROM ITALY* BY LJUBA NENADOVIC
IN THE CONTEXT OF ISSUES THAT WERE PUBLISHED DURING HIS LIFETIME
(1868–1895)

Summary

For textological analysis the most important thing to do is look into the relationship between the first text published of the work *Letters from Italy* titled *Bishop of Montenegro in Italy* which was printed in installments in magazine *Serbia* from December 1868 until May 1869 and between the text *Letters from Italy* from two latter publications found in complete works by Ljubomir Nenadovic *Books by Ljubomir P. Nenadovic (1881–1891)* compiled in thirteen books and *Complete Works by Ljubomir P. Nenadovic (1892–1895)* compiled in twenty books which are believed to be prepared for publication and printing by the author himself.

This paper aims to explain the thesis relevant for textological analysis, which was reached after looking into differences between first, magazine and two latter printed publications. This will show that *Letters from Italy* didn't exist in the form of classical literary travelogue. Instead of that, what Nenadovic wrote during the period of his travelling at the time represented manuscript's material which he later developed and on which he based his work as we know it today.

Key words: letter, Italy, epistle, bishop of Montenegro, magazine *Serbia*, manuscript, manuscript's material, authorization, basic source, textological analysis, textology.